

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

УШ-МҮЧҮ

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Советинин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1990 чыл июль 20 пятница № 166 (14366) 1925 чылда түзүлгөттөгүсү Бүткүл 3 кат.

Республиканың сүт-бараан фермаларының арасында «Уш-мүчү» клубту тургузарының эгелектеринин бирөөсү — «Кок-Тей» совхозун СБКФ-аның коллективна бо бири чартык чыда шылаарына, бири черде болган. Республиканың баштайгы дорткү черин алган саанчыларның үжү ол коллектив болган. Римма Кушкеш-ооловна Дорткү-оол бир инектен-не 1989 килограмм сүттү сагган. Бу дөргө Тыва АССР-ниң саанчыларының арасында бири черде көргүзүп. Ийги черде «Советское» дуржууга-бүдүрүлгө ажал-агымдан Ирина Энгельбековна Оюн болган. Оң көргүзүү 1910 килограмм. А үжү, дорткү черлерде база-ла көк-тейжилер — Галина Кужугет биле Махова Монгуш.

Кок-Тей фермазы эрткен 1989 чылдың бири чартымында бир инектен 1797 килограмм сүттү сагган. Ол дөргө кичини база-ла республиканың бири черде көргүзүп турган. Ам 1841 килограмм. Ыңчангар чартык турары «Советское» төп сүт-бараан фермазының көргүзүүнден бир инектен 93 килограмм сүттү хойлу саап алган.

Игорь Петрович Сагоян баштаан бо коллектив сөөлү чылдарда черде мурнуке кымын-даа кирбейт, доктаа мал бири черде бооп келген. Эрткен чылдарында болаарга, оларның бызаа алары база көүдөөн. 1989 чылда 100 инектен бо үеде 54 бызааны алган турган болза, ам барга 69 четкен.

Бо коллектив маддык укасазын экижидеринче улук кичээгиниң салмы келген. Инек бүтүзү тускай учетта турар.

1990 чылдың бири чартымында республиканың фермаларында инек каларчыларының чарыкына база-ла бо коллективтин ажалчылары — Андрей Суван-ооловны Сагаачы, Владимир Белек-ооловны Сат, Демир-оол Салчаквич Седен олар шылаарыны июль 19-та «Шыңга» парламентин ат-данан да көргүзүп турар.

Малды чайын семирдинеринге, оң сүзүн көүдөринге инек каларчылары кол ролду ойнап турар. Эңне ар үзү олара оонажыр. Чүге дөргө олт-сиген эки

на Трупи мурунку чылдарда республиканың чемпионна-даа бооп турган. Бу чартык чылда оң көргүзүү инити республиканың бири черде болган: бир бызаадан ортумабиле конукта 714 грамм немелде деңизин алган. Ол база-ла, эрткен чылдың бо үеде көргүзүүндөн хөй.

Фермазың малчылары олар дээш сагыш салышып кымын көзөдө үнелээр. Чурттага байчылары-биле бүрүн хандырынган. Столовыйл, деп чурт черин, уруглары асли-салта хаара туттунган. Инектер дугайында сагыш салырга черде харымдык.

1990 чылдың бири чартымында чарыктың тилекчилери — «Кок-Тей» совхозун фермазының бүгү ажалчыларын, Наадимың улук-улук чедиринерин күзеп, республиканың мурунку адырлары сыйнаар деп олара улук йөрөөл салып тур бис. Кичинге эңне үнелит чегиниң бирөөн — эм сүттү сөкнөп турар шалыңчыларымыска четтирдис.

Салчак НАЗЫТЫ.

Бөгүн — республика Наадимы ажиттынар

СОРОК

Валентина Трупи. Оон азы чылдан чыме сурагың бар чыдар. Ол республиканың мурунку бызаа ажаа «Малчылар» даярлап турарларын билдирди. Бу чылы база-ла шалыңчыларын одуруунда.

Хамаарышкан ажалчылар бот-идеяйлиг, топтук-томааның бодун ички-биле чугааламын ора, бир шулу-чүмү мадыг одуруттарын сактып келдим:

Кичи төлү — төгүлүт, Кичи таяк — саамык, чолдук.

Ажалга ол шылаарга Арат чоку мактап үнер. Красноярск крайың Кыргыин районуна төртүттүң ажал урут 1972 чылда «Кок-Тей» совхозна куш-ажаакчы башынын эгелек. Оң амыдырал, ажал-херээ Кок-Тей сүт-бараан фермазы-биле сымры холбашкан. Ол чыл бурнунар төрөөн сурунча катар көжүп чедергеш, ажаа чачыңың чадашкан, өөрөгөн эш-өөрүнү чачыңа дедир эгил келген.

— Бөгүңү мээң куш-ажаакчы тура-соруум калы бызаа ажаакчы турар ажалчы өөрүмүң ачымыңар —

Данам САЛЧАК.

Күзөл сөзүм мадыг Кыргынарга — узун назын, Чалыларга — чаптанчың чан, Бичилдерге — билг, эртем. Ол-ла бүгү күзүлдерден Оңа мйлап сөзгээр сөзүм: Эңне быйжың турмуң! Аваа МОНГУШ.

Республиканың көдээ ажал-агымнын мурунчылары Тыва АССР-нин Дээди Советинин Президиумунун Хүндүлел бижин-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ЧАРЛЫЫ

Мал ажал-агымнын продуктуларын бугулер талазы-биле плагың, бадыларын күүсүдеринге бедик көргүзүлдери дөш Тыва АССР-нин Дээди Советинин Президиумунун Хүндүлел бижин-биле шаңнаары болза:

Бараан Дарыгы Барылова — «Май 1» совхозун Ичкиниң, Току район.

Головоран Арам Амбаркумович — «Бүрэн» совхозун Инек каларчымын, Каа-Хем район.

Дорткү Шантар Седикович — «Нарын» совхозун Хойжук, Эрэн район.

Ондар Дугар-оол Давай-оолович — Карл Маркс аты совхозун Хойжук, Сүт-Хөл район.

Орбак Кара-оол Секте-оолович — ССР Эвилелиниң 60 чылы атыг совхозун Инек каларчымын, Мейгүн-Тайга район.

Хомушк Борбак-оол Очур-оолович — «Хемчик» совхозун Хойжук, Барыын-Хемчик район.

Шуваева Тамара Никитична — Кызылдың куш фабриказының куш ажаакчымын, Кызыл район.

Ондар Богданай Комбуевич — «Искра» совхозун Хойжук, Чоен-Хемчик район.

Тыва АССР-ниң Дээди Советинин Даргазы Ч.Д. ОНДАР, Кызыл хоорай, 1990 чылдың июль 19.

Республиканың мал ажалынын мурунчыларына «Тыва АССР-нин алдарыг малчыны» хүндүлүг атты талар дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ЧАРЛЫЫ

Мал ажалына ачы-хавылазы дөш «Тыва АССР-ниң алдарыг малчыны» атты тысыры болза:

Бевер Валентина Михайловна — «Кызыл тараачын» совхозун Кок-Мал эчкини, Бич-Хем район.

Дорткү-оол Шадыр Тойма-Хуураковна — С. К. Тока атыг совхозун Хойжук, Танды район.

Захаров Василий Григорьевич — «Чодура» совхозун Чыгыш-Хем район.

Ирек Кызыл-оол Балчинович — «Улук-Хая» совхозун Хойжук, Бич-Хем район.

Салчак Хүлөр-оол Ламбранович — «Саян» совхозун Хойжук, Бич-Хем район.

Тыва АССР-ниң Дээди Советинин Даргазы Ч.Д. ОНДАР, Кызыл хоорай, 1990 чылдың июль 19.

Совет Эвилелиниң Коммунисттик партиязының

У С Т А В Ы

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге бадылаттыңан

Совет Эвилелиниң Коммунисттик партиязы — бүгү кичилерин үнелит чүүдеринге болгаш коммунисттик идеалга үндөйтүрүп турган программаны эңс сорулаарын боттандырып-биле СССР хамаатыларын эки тура эгелешкенин каттыштырып турар политиктиң организация болур. Марксист, Энгельстия, Ленинин идеяларын чогадыкчы суу-биле сайыратышкан, хөй-инитини депшилетилгит угаан-бадыларын чедиршилерин ажалчылашкан, интернационализм камгалавышкан, ол гуманизм, демократтыг социализмни чуртна тургузарын, кичиниң хостуг, бүгү талайг сайыралыга байдалдарын хандырып бодуну эңс сорулазы кылдыр салып турар. Ажалчы ангынын, тараачыларын, интеллектуалдарын болгаш социалисттик шилдигин орунда социал өскө-даа келектерин эрте-ажытарын СЭКП илередиң база камгалап, хамааты чөл-шөргөжилген болгаш хөй националдык совет интелед-диң каттыштырылганын чедип ап турар.

СЭКП бодунун ажалын Программага болгаш Уставна үндөйлөп тургузуп турар. Партия, оңу бөгү организацияларды ССР Конституциязына, эвилелдешкен болгаш автономму республикаларын конституцияларына база совет хойуларга дүүштүр ашылдап турар.

I. Партия кижигүннери, оларның эргелери болгаш хүлээлгелери

1. 18 хар четкен, Программаны хүлээп ап база Уставты күүсөдүп, партия эге организацияларын бирөөзинде ажалдап база оңу материалдыг ажал-хөргөни-биле дөшкү ашар ССР хамаатыны кижигүн СЭКП кижигүн бооп болур.

2. Партияны бүгү кижигүннери дөш эргелиг, СЭКП кижигүнү дараазында эрге-лерин: партияны иштиги болгаш даптымы политиканын, партияны иштиги амыдыралынын айтырчыларын тургузар болгаш хостуг мугаалажыр, шиптирлер ажалдап кылырлары киржир, бодуну хөй-инити ажал-чорудулазына политиктиң дөткөчү болгаш партия организацианын камгаладып алыр, партия органырине согуур болгаш согулар, оларны ажалынын дугайында медээни алыр, үнелелди бээр, партия кайы-даа органы болгаш кайы-даа коммунист шүгүмчүлээр, партияны кайы-даа чалазын бидиршишкени болгаш саналды кирер, оң харынын алыр, оң саналды азы оң ажал-чорудулазын болгаш сагыла-чурмууну дугайында айтырчыны чугаалажып турда партия органын ажалына киржир.

Ажал-чорудулазы Конституцияга болгаш совет хойуларга дүүштүр тургузган хөй-инити организацияларын болгаш шиптирлеринин ажалына коммунист кижигүн киржир эргелиг. СЭКП кижигүн өске партияларның кижигүн бооп болбас.

3. СЭКП кижигүнү бодуну политиктиң болгаш күл-туртуду дөңелди бедидер, партияны идеяларын пропагандалаар, оң программаны эңс сорулаарын чедип алары база нителдеге авангарды турушту хандырып дөш демсезир, улустарын найырлап быкылаар, СЭКП-нин политиктиң шүгүмүн куш-ажаакчы колдөткөргө, оң ортузунга чагылыш чок чорудар, партияны шиптирлерин күүсөдүр, партияны кижигүн дадывырын төлээр, хойлу-дурмуңу болгаш шиптирлер моральнын нормаларын сагыыр хүлээлгедил.

4. СЭКП кижигүнүн чыгыстап көөрүнүн чурмуңу эзууга кирип турар кичиниң бидиршишкенин барымдаа кыл хулаң алыр. СЭКП кижигүнүн хүлээп алышыкын

дугайында шиптирнин партия эге организациязын хуралына үндүр болгаш ол сөөлү болур. Партия эге организациязын шиптирлерин эзууга СЭКП-ге кирип турар кижиге бир чыл чедир шенелде хуусааны, а ол ышкан партияны хөй кижигүнү дагынышынын доктадып тургузуп болур.

СЭКП-де чыгыс аай партияны билет бар, партия кижигүннеринин үчүдүнү чурмуңу СЭКП ТК доктадып тургузар.

Коммунист кижиге ажалдап азы чурттап турар чериниң аайы-биле бодуну күзөлдүп эзууга болгаш эге организациязын чедиршир-биле партия үчүдүңа турар. Партияга 30 чылдан эвээш эвес илепкейлиг ажалдап келген СЭКП кижигүннери партия эге организациязын шиптирлерин эзууга «СЭКП-нин хоочуну» хүндүлүг атты тыпсып болур.

Бир эвес партия кижигүнү кичи надкышлынын байдалы-биле азы назы-харыны аайы-биле партияны амыдыралга долуу-биле киржип шыдаас болза, оң хуу бидиршишкенин үндөйлөп, партия эге организациязын оңу үргүлдү кылдыр ажалдап болгаш кижигүн дадывыры төлөрүндөн хостал болур.

5. СЭКП Уставының негелделеринге дүүшпес чүүлдер кылганы дөш азы чурму дөш партия кижигүнүн СЭКП-ден үндүргөни-биле партия эге организациязын бодуну индикативы-биле азы үстүк партияны органын саналды СЭКП кижигүнүн кижигүн эвес деп санаар.

А ол ышкан партия кижигүнүн СЭКП-ден үнер дугайында эки тура бидиршишкенин эзууга партия кижигүнүнден үнелген деп санаар, оң бидиршишкенин партия эге организациязын чугаалажып көөр.

СЭКП кижигүнүн хүлээп ап турда база партиядан үндүрүп турар, бир эвес шиптир дөш коммунисттерин ол организациязын үчүдүнү турарларын чартындап хөй бадылаан болза, хүлээп алдыңан деп санаар.

Партияны сагыла-чурмуңу болгаш хөй-инити моральды нормаларын хажытканы дөш партия кижигүннерин партияны кижигүнделген болгаш салдар чедиршишкенин сагындыр азы догдууда хүлээлди хөйирин ажалдап болур.

Партиядан үндүрткен азы хемчег алышкан кижиге партияны контроль органырине хомудал кирер эргелиг. Хомудалды оң киргенден бээр ийи айдан орай эвес хуусаада чугаалажып көөр.

II. Партияның иштики демократиязы

6. СЭКП болза идеяны чыгыс аай чорукна болгаш партияны эш хуу эзууга, партияны амыдыралга бот-башкалыгын, партияны болгаш тус-тус коммунист бүтүрүнү эрге-ажытарын дүүштүрүн, партияны массаларын эрге-ажытарын болгаш медерелди сагыла-чурмуңу хандыр демократтыг централизмниң принципине үндөйлөп чурттап база ажалдаар.

Санал-онааларын илергейлериң хостугу, яны-бүрү үеэл-бодалары болгаш платформаларын дөңөштүрерин, ажалы шүгүмчүл болгаш бот-шүгүмчүл партияга хандырынган турар ужурад. Нитилел болгаш партия амыдыралың эң чугула айтырчыларын талазы-биле дискуссиялар болгаш референдумар тус-тус организацияларын хемчөгөйлө. СЭКП-ге нитилел-биле чоруттунган түрүп болур. Оларны удурткучу болгаш күүсөкчи органырнын инцидентеэзы-биле, а ол ышкан хамаарышкан организациязын кижигүннерин шүтү бирөөдөн эвээш эвес кезин каттыштырган партия организацияларының негелдези биле эрттирер.

7. Эге организациялардан эгелеш, СЭКП-нин бүгү организацияларын партияны политиканын ажалдап кылдырып киржир. Олар бодуну иштики амыдыралын болгаш ажал-чорудулазын тургузар талазы-биле бот-тусайла болур. Партияны программаны сорулаарына чорукшес эвес болгаш СЭКП Уставының тывысканы бүрүн эргелерин хемчөгөйлө оларын хүлээп алган шиптирлерин үстүдө турар органыр персоналдыг херестер талазы-биле шиптирлеринден ажалда, күш чок болдуруп болбас. Ол органырды кайы-даа чорудулар туруп келген таварыла, партия эге организацияларына коммунисттерге айтырчы дөш-биле тургузуп азы референдуму эрттир болур.

8. Партия организацияларының болгаш партия органырны ажалы субъективизмни база чыгыс кичиниң эрге-чаргыраын болдурубас коллективтиң чорукту болгаш хуузунда харысалганын үндөйлөп тургузунар.

Нити хурал, конференция, съезд болза партияда удурткучу органыр болур. Партия организациязын кижигүннеринин азы согуткан делегаттарын орта кезинден хөй нуруузу, а отчеттар болгаш согуладар үеинде — үштүн ийден эвээш эвес кезин олуржуп турда, олар шиптирлер бүрүн эргелиг болур. Партияны удурткучу органырны күүсөкчи органырны (бюроу, комитетти), контроль органырны (контроль комиссиязын) согуур.

Ажалдаарының кол утланышынын талазы-биле доктаамал азы түр комиссияларын болгаш ажалчы бедилтерин партия органыр тургузуу, а ол ышкан бот-таарымын ажал-чорудулазына коммунисттерин база өскө-даа хамаатыларын киржирини өскө хөйирини ажалдап болур.

9. Партия организациялары, согуладыг органырны ажал ажалдаар, партияны шиптирлерге дүүштүр партия хуралдарын, конференцияларын, съездилерин, күүсөкчи болгаш контроль органырны хуралдарыны ажал болдуруп, партияны парлаганы оларга киржирин, документалар төлөвлөлдөрүн, стенограммаларын, хүлээп алдыңан доктааларын болгаш өскө-даа материалдарын парлаарын хандыраар. Партия комитеттери, партия эге организациялары боттарыны ажал-чорудулазын дугайында коммунисттерге болгаш үстүдө турар партия органырны үргүчү информтап дыйнаар. Бодуну эге организациязын бюрөзунун азы парткомуну хуралдарына коммунист олуржур эргелиг. Согуладыг партия органын кижигүннери ажаа отчеттар органырны хуралдарына хостуг кирер, а ол ышкан партия органын болгаш оң аппаратының эргелиге турар документтерин ажалдаар эргелиг.

10. Партияга удурткуч күүсөкчи болгаш контроль органырны согуладыг. Оларны хажыт бадылаашкын-биле согуур. Бадылаашкын кылдыр даяныга жеже-даа, кандидаттарын кирип болур. Партия кижигүннери кандидаттарын кызыгаар чока, оң иштиде бодуну кандидаттарын согуладалар үеинде депшидер эргелиг. Хуралга, конференцияга, съездине, партия комитетинин пленурияга, контроль комиссиязына болгаш бадылаашкына киришкен СЭКП кижигүннерин бадылаашкынарнын орта кезиниң хөй нуруузу алган кандидаттарын согуур турган деп санаар.

Район, хоорай, округ, область, край, республика конференцияларына, эвилелдешкен республикаларны компартияларының съездилерине, СЭКП-нин Бүгү-эвилел конференциязына болгаш съездизинге делегаттарын ылап-ла партия эге организацияларын кандидаттарын депширкен турда, партия округтарынын ажалы-биле коммунисттерин чүгө дөш бадылаашкыны-биле согуур. Партия комитеттерин болгаш контроль органырны,

конференцияларга, съездилерге баар делегаттарын согуурун чурмуңу партияны эге, чер-чер организацияларыны шиптирлеринге үндөйлөш, хамаарышкан партия комитетти доктаргайлаар.

Устүдө турар партия органырнын составына кандидаттарала талазы-биле сандалары партия эге организациялар кийер эргелиг, ол органырны тургузар конференция, съезд оң кандидаттарын чугаалажып көөр. Партия комитеттерин, контроль комиссияларын ажаанда турар организацияларын төлөвлөкчилерин делегат кылдыр дөш чорударынын арганы-биле база согул болур, ол организациялар бодуну төлөвлөкчилер дедир келдирер эргелиг.

11. Райком денеленди болгаш партияда оң-да бедик согуладыг органырны кижигүннери ол-ла алаан-дужаала ийн хуусаадан хөй улаштыр согулган туруп болбас. Партия кижигүн партияны ийден хөй комитеттеринге азы контроль комиссияларына туруп болбас. Партияны күүсөкчи болгаш контроль органырнын составы оларын бүрүн эргелерин хуусаады дооуду жеде чедир чаартыны азы эле согулган туруп болур. Хамаарышкан организацияны кижигүннерин ийн үштүн бирөөдөн хөй кезиниң негезини эзууга азы эки тура-биле халажыр дугайында согуладыг органын чачымы азы бүгү кижигүннерини медгелелин барымдаалап айтырчыны чугаалажып көөр.

Бүгү денелдерин партия комитеттерин секретарларын, контроль комиссияларын даргаларын оң органырны кижигүннери кылдыр хары утла согуулашкан, хамаарышкан хуралдарга, конференцияларга болгаш съездилерге азы делегаттарын дугуржуп юргөниң эзууга партия комитеттерин болгаш контроль комиссияларыны пленурияна согуур. Олар хамаарышкан партия комитетинге азы контроль комиссиязын отчеттуг болур, партия аппаратының организациязында ажалда нанды-даа партиа организацияны үчүдүңа туруп болур.

12. Партия комитеттери болгаш контроль комиссиялары оларын тургуска партия организацияларына отчеттуг болур. Согуладыг органын кижигүн бүтүзү оңу согуаан азы сумелсиз партия организацияларынын мурунуга бодуну ажалынын дугайында отчетдун бээр.

13. Партия организациялары болгаш оларын органырны шиптирлерин ажалдап кылдыр бүгү санал-онааларын чугаалажып көөр хүлээлгедил. Хөй нуруузуңу хүлээп алган шиптир шүтүзүңа албан болур. Эвээш нуруузу бодуну тургуштары партия хуралдарына, конференцияларга, съездилерге, күүсөкчи болгаш контроль органырны хуралдарына, массалыг информативни партияны чедиршир камгалаар, эдериниң илетелдерин кылдыр, онатай санал-болым протоколларга демделдир, маргычдаалыг айтырчыларын бодуну организацияны азы үстүдө турар органырда дагын чугаалажып көөрүң негээр эргелиг.

Партия комитеттеринге болгаш контроль комиссияларына, оларын бюреларына, президиумнарына чорудулар тыткын келген таварыла шиптир төлөвлөкчи катар чугаалажышына кирер болгаш бадылаашкынарнын үштүн ийден эвээш эвес кезиниң хөй нуруузу-биле хүлээп алыр.

Съездилерин, конференцияларын, хуралдарын шиптирлер партия организацияларына албан болур. Комитеттерин болгаш бюреларын шиптирлерин белеткээр үе-чалазында хамаарышкан партия организацияларына чугаалажып көөр болгаш оларын хүлээп алган сөөлүдө күүсөдүр албан болур.

(Улагчызы 3-кү арманда).

КАРА ДЕРИ ТӨГҮЛГҮЖЕ

Амьдыралга бодуну туружу, колна оруун тып алмыр ындг-ла амьр эвес. К. Л. Увангур сураглы саанчы болгусе чедир шалтаразыннардыг-да, өөршүлү маңайг-да улуу орууту эрткен. Анай кара чамыдан тура, кара дери төгүлгүжө, күш-акылдан халбактанп чорашып, шийил алган мергенилдин чакыттарып тып, байлак арга-дуржу-галы мөөнөзүн.

Шалгыч саанчы-биле Калчан-Хуренин саал турда, икким-дээ бол, хооректи тилкештирмес. Бичан ижээкн саалда уези чүве. Даам сарала ишестер саанчыларын долгандыр одекти дола берген. Электрликтин саал-дага өөршөгөн ишестер ат-тарын аадагга-ла, эргелгн ээкичтн үшүн таянып, демир үгек иштиче боттары-ла жылпатажып кире бээр.

Чарбын хол-биле улуу салып бээр-дир бис — деп, Ким Лайылдаевна чөм үлөкчнн херекселдин үрели бергенгеи хому-дай-дыр. — Чөм каал бээр деринини четге тур-да, амьр боор чүве-ле болтай. Ол-бо артык ажил кылдып, херал-жестуи турбас. Дөөсөй, Дөөсөй, бул дүргө чөмөн, Кал-чан-Куу манай берди.

Ол чааш ишестерин саанчыга чакычканын чүү дээр! Саарын чаксап, экиглерин чүп, чамсыды-лыг сөстөр чугаалаарга, чамдыктарынын талаары ажак.

Хавак баарында ногаан шылга дистирил тик каан өглерин бирээндө Ким Лайылдаевна чылган Ора-«Чогураа» совхозтуң Караал-Тей сүт-бараан фермазын чакычкан чери Шурмак артынын бээр ишүнде турар. Чайла-лаашкы бо чылын шала орайталы эгелээи.

Коктуг чакыч кандыг-да маалык өөрүшкү-биле үтүктүр. Ылангыч саанчы кижиге эдбек сүт алдыры-нык эд таарымчылгү эези ол. Оң чикээк коммуни-сттн саанчынын ажил-хе-рээндөн көрүп болур. К. Л. Увангур бо чартык чыла бодунга бижылган 27 ишүнде сес тона хире сүтү сагын. Ол хури-де-ле ийи чүе килограмм-дан хой сүтү сап турар. Бөгүндү республика Наа-дымын киркичкенин Ким Лайылдаевнанын иштин салымшыкына кирген үдү, чымшыг хөдөлүшкөнүнүн үрө-түндө ол-дур. Ол Наа-дымга хол кургт кеабээ-ринин херечин бугу-дүгүтүп эки көргүзүлгү-лүн ажилдап турары.

Фермага солукчу чан-гыс саанчы-биле на-дым шүтү 7 саан-чы бар. Ким Ла-йылдаевна оларын арга-зынга хой чылдарын дур-гузунда оги кожа иженип келеш, коммунист кижини арин-чүрү-биле амы-дырал, ажил-херекти чартып, коллективнин турустурунарга хузда салымшыкын киркич-тирип, билдир-мергенилчи харамнамай келгенерин бөрүзөгөн саанчы-рып чоруту. Кижини бай хөп-сымында эвес, са-гыш-сеткилдин чага-ында, ажил-ишчн ижээ-зинде дээрин Ким Ла-йылдаевна үгөргөнни түдө-хөзө-биле өскөлдөр-дн шимиздн, оң амь-дыралга бадмык шы-дан.

Кижини хол каас-такчымы — арин-чүрү — деп, ол чугалаар. — Уе шапкын. Оң маңы дур-гей, а халас эрттерин уе-шакты каан эгидери бө-дүмдас. Эригелдиг чөм үдө чурттан турар-дыр бис. Угаан-болдымдаста үдүт өскерилгелер чөм бодалдар төртүтүп ту-рар. Кижилерге, даандыр-дыр херекче хамаарыга бир лили апарган. Ажык-чардыг чорук бурчугар хөгүзүрүсө мага-зы-лады хандырган. Эле турустурушкуну дур-гөлдөргө, Амьрнн прогресскемизни күч-сөзүндө эвези-үч-чө-дө бола. Үдү-гү-жүнү кирер дөзи улам кызып ажилдаар мен. Наадымын киркич-келерин бодалдары мээси-биле дугуур дээр-дн чигинмес мен. Кара дерин төгүлдүр ажил-даваса, халас кезик бо-ду анаа дээрден үдүп, черден үтүп көбө-ле бол-тай. Дөкүт-кас-кезикте, чөмүн чагай туртаары-гына ишти күжүшкөн-кн, эки сеткилдиг ажил-даары эржөөн чүгүдө.

Бодун ишенин амь-дыралда, иштиселде ту-руштун иши билди чөмүр чөвүт. Шынал-ла, саан-чынын ажилы чылдын үлөкчнн айы-биле өскө-лөрдү турар. Чы-дым каалдым. Үдү-гү-жүнү экине хой сүтү саап ал-мыр ажаалады ишестерн хайбаран турар эезини өрес-көзүндө, арга-дуржулгүжөндө, хузда харысалагчында хам-маарык. Ол бүтү эки иштерээр саанчы-чи чөмүлүн түнөлгөнүн-дө көстүп турар.

С. АРБАК.

КЫЛЫРЫ АМ-ДАА ХӨЙ

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр өвилелиниң даргазы В. О. ОЮН-биле интервью

— Вадим Орамбалович, Наадым дээрже хамыктын мурунда чарыштын түнелди үндүрери болгай. Бичангаш бо талазы-биле чамдык саячугайлардан адал көрү-рөм.

— 1989-1990 чылдарың кызык бистин республиканың малчынарына улуг шыл-галда болган деп дорт-ла чугаалаар апар. Кыштаглааш-тын эгелеп турда, республи-када бир баш малда онааш-тыр чүгө 7,8 центир чөм өскөлдөгү онаашыр турган. Ыччала-да, малчынар-дын, көдөз удуртукчуларын, специалистерин, партия, совет, акыл-агый органның ишчилерин чоруткан тола-рай ажилдары тура-даа, кышты хой чидиргилгн ажып өртүмс. Эң ылангыч Биш-Хем районуң кыштаглааш-тын аажок-ла дүвөрчиг болду. Биш-Хемдегге ишти республика-даа чергези-биле дуалаан, оң аңгыда, Саян мандыдан олар база мал чөмүн тыптып, докта-мал сөөртүп өккөп турду.

Кыштаглаашкында белек-төк үезинде аам 1989 чылда 34 муң шээр, 1370 бола малга кажааларын, малчынар-га 102 чунар-бакчыларын туткан турган бис. Бир эөл-чеге-ле 30-30 тоннаы белек-төк ийи дехти дуагааны-ыс база улуг рольдуг бол-ган.

Канчаар ажилда турары-нысты эрткен чылдаам-биле денизери чачыл болгай. Бичангаш бо талазы-биле чамдык саанчыны адал кө-рөй: эйт бугүрери көүдөң. Бо талазы-биле Өвүр, Мон-гун-Тайга, Сүт-Хөл, Танды, Току районнарын малчы-нарын черге эки көргүзүлгү ажилдаан. Эң ылангыч Мон-гун-Тайгага ол планын 4 натап, бай-тайгажылар 2 натап, Току район 47 хуу ажык күсүктен. Республика чарты-кы чылда эйт садарынын планын 102,7 хуу ботандыр-ган. Сүт планы күсүктени-мээн, Ыччала-даа бай-Тай-га, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Ба-рыын-Хемчин, Монгун-Тай-га, Тес-Хем, Эрзин, Кызыл-Хем районнар сүт садары-нын планын дыка эки күсүк-тен. Бистин ийе хой сүт дукнаар районнарымыс — Удуг-Хем, Биш-Хем, Каа-Хемин ажил агыйлары ба-рык 8 муң тоннаны чедир дужааган. Байр-наадым хуни болса-даа, мындыг чет-пестериниң дугайын чу-галаарга арга чок-тур. Мөөн улуг түнел үндүр жүр-дүр бис.

Дүк дукнаар талазы-биле планчымысты шымыр күү-

сеттисе. Эрткен чылдың бо үезинде турганга ол чу-гула чиг өтти 2 натап хөйү күрүнеге дужааган дүр бис. Ол шапкын чыл эгезинде бээр дага чургааны сада-рынын даалганын 117,1 хуу күсүктен.

Бирги чартык чылда мал-чынарын социалисттик чары-кынын тилкелерин бай-Тайга, Өвүр районнарын «Тилелге», «Эйлиг-Хем», «Мөрөн», «Бай-Тал» совхоз-тарың база Кызылды куш фабриказын ажил-ишчи-лерин, «Тилелге» совхозун №1 койку бригадалы «Көн-Тей» совхозун сүт-бараан фермазы, «Тоора-Хем» сов-хозун ийи бригадалы (удур-тукчуу М. Довут) болган.

Бирги чартык чылда бе-дик түнелдерин чедир алы-рың Наадымны эрттер дугайында чыл эгезинде-ле чарал ашканын база улуг рольдуг болган. Ол ме-дээ малчынарын хөй-атч-кирген. Ол мыкшап саан-чыларын база шээр мал ка-дарчыларың республика клубтарынын ажилы дына догум бооп турар. Бистин көдөз ажил-ишчилерин аренада өг-бүлө хөзөлери, кооперативтерин ажилдап бо араларын ажил-дуураан узамна бистин, өчкө шийил-турар аларган. Чедириниң чыраңы база бир чылдаанын ол деп билер херек.

Түе түе мурунчыларын шапкырапта Агроүлетпүр өвилелиң шүтүмүндө хөй түңүт рубльди үндүргөн бис. Ол шапкылар колдунда малчынарга тааржыр ба-раанар, чикээ, дуран, сүт тыртар, дааранар машина-лар болташ өске-даа чүдүлөр бооп турар. Мурунчылары-ның арга-дуржулганы өөр-шөгөн, оңу иштергези — бисте бир кол чөткөс чүг-дөңүн бирээң. Ажык-биле чугаалаарга, совхоз бурун-дө эки көргүзүлгү малчы-нар бар. А хожудан турар-ла база ындг.

— Ийе, хожудаашкынар бисте бар. Наадымы эртти-рениң бир соругазы болза, кандыг чөстөр барын иштерткен, чугалаашкы, оңу болдурбаанын арганы кады сүмелерин болгай, Вадим Орамбалович.

— Ындыг харын. Бисте малдык өлүп хораар чорук черде эөжөкөйи турары шүт-ла дүвөрчиг айты-рып бо. Эрткен кыжын Биш-Хем биле Токунук совхозта хөй малды, Танды, Каа-Хем районнар 9-10, а Чөөн-Хемчик биле Удуг-Хем 7-8 хууун оскунган, хөй мал хо-раан-дыр.

Районнарда агроүлетпүр каттыжымшынары, совхоз-тарың удуртукчулары, зоотехнистер, малчынар боттары малдын өлүп раар чорунуң чылдаанын ханмы-биле анализтөр, чү-ге ичач барганын тодара-дыр болза эки. Чангыс анай, бызаа-даа өлгөн болза, анаа кым буруудул дөш тодара-тык, хөмчөг оңаар херек. Зоотехнистер биле мал э-кичери база аразында хары-лаа чок, «түе-тузунда, дүгү-лү мийдында» дөш ажилдап турар таварыглар бар. Эрткен чылдың бо үези-биле денизрге, бистин совхозта-рымыс сүт бугүренин 8 хуу нудулаткан. Оон аңгыда, чо-нуң хууунда дуалаал ажил-агыйлардан сүт садып алы-рын чамдык ажил-агыйлар соксаткан-дыр. Бичангаш аажок эки аганы чедир ажилдашкан бис.

— Наадым дээрже соруга-ларың дугуржуу болгай. Бо талазы-биле чүгү чуга-лап болур силер?

— Шың харын, соруга-лар биле улуг. Ам чай-дыр. Чайгы үени чөп, шың ажил-лары кончүт чугула дээрин утуп болбас. Хамыктың му-рунда чайгы оларларын долу ажилдаар. Тайгаже озаалд үнер, оң удаайн дедир кө-жүп кирип келир, бичангаш малга тарга, ситг шөлүн са-дып бастар чорук бисте эвези эвес. Ам оңу болдур-ганы бурун ажилдап укурдуг бис. База бир чугула ажил — кыштаглаашкыга бүтү таламы белекениң. Ка-жаа-хораларын, чуртталга бакчынарын септеп белек-төк эвезилерин совхоз бу-руу чакычча тургузуу алаа чоругу. Ындыг дугуржуу бисте бар. Оон аңгыда, мал чөмүнн белекени — эң чы-гула сезон эгелен. Бо чы-лын республикада агаар-бой-дустуң байдалы дыка таа-дымчыл чок. Бичангаш РСФСР-нин Министрлер Чө-вүлди мырыңа чаа түнөш шийил хуулап алгаш, кандаашкыга таварышкан бистин Тывага дүкя көрү-түп медээ болду.

Бо чылдын республиканың совхозтары 465 муң тонна бөдүн чөмүн, оң иштисе ситенин 204 муң, сенажы 115 муң, саванын 146, оон аңгыда силосту 315 муң тон-наы белектээр планын бис. Бо хуундө мал чөмүни-риң белекениң барык бү-тү районнар кирген, 7 муң тонна ситенин, 300 тонна би-танин ситен далганын бе-леткөн. Танды район эрткен

чылдагы саванын бөдүп, пресстеп турар. Мал чөмү-ниң белекени Чүргү-оол Хомышу аттыг совхозта шалкын, бо хуиде 800 аажык тоннаы бөдүп сарааткан ал-ган. Ол мыкшап «Танды сы-нында» 400 тонна чөмөн, барың таламы зонадан Карл Маркс аттыг совхоз мурап турар.

Бо чылдын Красноярск крайнын муруну районнарын-дан мал чөми белекени алы-рың-биле дугуржуу түр бис. База бир чугула соруга болза, кыргычланы, мал чугулазын организастыг доо-ра. Чангыс өс-биле чуга-лаарга, кылыр ажилымыс аажок хөй. Бичангаш Наа-дымын байырлап эрттергеш, ол бүтү ажилдарже ийи би-лекти савырын кашканы, эң-не шалгыч кирбес бол-за хөржөк. Бо талазы-биле ажилды эң ылангыч респу-блика Наадымын киркич-келери баштаар боор деп аажок-ла идеген түр бис.

— Вадим Орамбалович, бо хуундө бисте база бир өөрүчүгү медээ келди: чур-тук колхоз, совхозтарың оларын күрүнеге өрзин үн-дүр бижир деп шөитпир үн-ген-дир. А бистин респу-бликада ажил-агыйларымың өрө-ширеси кайы кирел?

— Шынал-ла, өөрүчүгү медээ. Агроүлетпүр өвилели-нин хөгжүдериңге аажок-ла улуг дуа деп республи-каның ажил-агыйлары оңу ичачар үлөп көрүп турар чүвө-дир. Бо айтыр муру-нунда-ла тургустуруп турган, СССР-ниң Саң-хөө министр-ствоу, СССР-ниң Министр-лер Чөвүлелиниң Аш-чөм болташ садып алышкын та-лазы-биле киргиз комиссия-зы, СССР-ниң Агроүлетпүр банимы 1989 чылдын де-кабры 8-те мындыг шөитпирин үндүргөн. Оңу үдүрүлгө бол-дурган. Тыва АССР-ниң Ми-нистрлер Чөвүлели бо чыл-дың март айда база доктаал хуулап алган, республиканың Агроүлетпүр өвилели совхоз-тардан 110 миң, 560 муң рубльди үндүр бижээң. Ам артык барын 19 миң рубль түңүт өрени совхоз-тардан үндүр бижир дуга-йында документтерин бе-леткен түр бис.

— Беседа дээш четтири-вис, Вадим Орамбалович.

— Ийе, мен база четтир-дим. Бичангаш солукчу ажилдааш, республиканың бүтү малчынарын. Наа-дымын киркичкелерине Агроүлетпүр өвилелиниң өмүназындан байыр чедирип, үдү-улуг чедиркичкенин күөдөм.

Республикада сурагыл, ат-алдары алгып бар чылдар Көк-Тей сүт-бараан фермазын коллективинде орус, тыва, украин, хакас сөөктүгү бугүштү ишчилер бар.

Бистин фотокорреспондентиниң тырттырган бо чүрүктүрүндө республика Наадымын киркичкелери ийек каларчымы Владимир Сат биле саанчы Галина Кү-жүгет олар интернационалы найырадыг коллективте шалгычларынын одуруун баштап турар.

— Амгы үеде саар ийек бүрүзүндө ортума-биле 286 килограмм сүтү сап ап турар бис — деп, Галина Оду-ооловна өөрүчү өмү-нээндөн чугалады.

Чартык чылдың түнелде-ри-биле Галина Күжүгет рес-публикада үпкү чери ээлеп турар. Ол бир ийекке онаашыр алды айларын дургузууда 1887 килограмм сүтү сагган.

Галина Күжүгеттин ажил-дап турар фермазында дөш күчүлүрүнн саңы чыл са-нында немежин турар.

Ада-неан малчын уктуг Владимир Сат кады өг-бүлө туткан эки саанчы Татьяна Сат-биле алды чүл улаштыр ажилдап турар. Оларын каймак-даа хуулаан хөзөң ак сеткилдиг күсүкчнн түр-рар.

ЧУРУКТАРДА: ийек каларчымы В. Б. Сат, саанчы Г. О. Күжүгет, Виктор КАРА-САЛДЫН фотолары.

О О Н У А У У

Үе-биле кады амьдырал чангыс черге турбас. Ол бурунгар хөгүжү, ача-чаа болушкунар, биле долдуңу, оон-биле кады кижилерин сагыш-сеткил, арга-дуржу-галы уламла байып ораар. Аава чикек кылдыр «Көк-Тей» совхозун хаван азыраар комплексинде Лидия Кар-ловна Балашованың ажил, амьдыралын көргүзүп болур.

Лидия Карловна-биле бир дугаар ужуражын турар-даа болузма, оң дугайында кады ажилдан турар эш-өрүңүң үнелелиңдн чаа үениң шапкын хөгүзүлдө-биле, кандай иштин үдүт депшиң-биле чурттап чоруту ажилдаш-ла ийи дээрин билди алдым. Ол бо комплекске ажилда-ла ийи-дым-ла үр болбаан, оон амьдыралың хөй кезин Тан-дыны Мекегейе эрткен.

Ол өг-бүлө-биле чаа черге көжүп келгеш, хаван ажаакчымы-оператор хуулаан күүседирин сүмелдээр, черде хаван ажилы-биле анай кара чакыңдан тура хол-башкан, оңу азырап өстүрүп чорван болташ чакан дийең барган. Лидия Карловна ажил-ишчи сорук, дуагарга, хуудулаач чакы-биле долгандыр турар үдүстү ичкени, геийн хаара түдүп, чаа коллектив доран-на икитип, даандырган херектин үг-лини узаваанда шикээдип ал-кан.

Чаш хаван оолдары азырап деп чүве ийди амьр бе. Чангыс хаван чамдыкта оң ажил-даа оолдуг болду. Олар-га онайга хайгаарал негеттерин. Аларганың бичин ха-ван оолдарын доктаатканын хүн чүрүмү эбуаар ажаап, хайгаараар, чөмгөр апар. Бичангаш оң үдүңге хаван ажаар ажилдым дыка харысалагылг участогу таварыш-кан. Ажилдап турган элвэчинн үезинде хөңг-даа сула салдынар арга чок. Чүгө билдиг хөдөлгн билди: чаш амьтанарыны аштар, чур, арылаар, чөмгөр, сугтарар.

Ажыл, шынал-ла, амьр эвес. Ылангыч хаван олдааш-кынынын үезинде сагыш салымшыкын көүдөң бээр.

Лидия Балашовага баштайгы үезинде онаашкан үдү-гү-жүнү берге-ле турган. Олдаашкын түлүктел бээрге, бачым-чымн, каан ишти артында-ла дыкыкжай бер-ген шыңаш апар. Ыччала-да өөрүчү ажилыг сүме-лерин, санааларын детчин, олардан арга-дуржулганы өө-ренир ужурга таварышкан. Ол бүгүңү түнелинде ол мурунчыларыны одурууна адаттырп, улам жүжениш-кениң иженип келген. Л. Балашова бодунга бижылган төрүтү 32 хавандан эрткен чылдын 7,9 хаван оолдарын доруктуруп өстүргөн болза, бо чылдын ол-ла хаванын-дан 8,2 чаш мал төлүп камгалап ап, республикада ийниң түнелди көргүскөн.

— Кады ажилдан турар эш-өрүңү маан ажилыңга бе-дик үнеледи берип турарыңга өөрүр-дүр мен — деп, ол чоругаарал-биле бөгүн чугалап турар. — Чаш төл аш-рының талазы-биле бистин комплекске Недада Монгуша чүгө ийи оңук четпейн бардым. Ол-даа канчаар. Кол-ла чүве — бот-боттарымыска дуалажып, арга-дуржу-галымыс араваста ажит-чакыт чок солтуп турарымыс-дыр ийиң. Менээ Наадымга киржир эрген берген менн сорук кирип, холум дымыг ажилдарыңга сергек хөш, кү киргенин чугаажок.

Хаван ажаакчымынын даанган ажилыңа кызымаа, чү-түлдүү шак мынчаар каранка иден көстүп турда, эрткен чүңү чугаалаар боор. Ол эки көргүзүлгү амьдыралга ийиң, ажил-ишке шалгыч, үениң негелден-биле чурттап чоруту киркиңиң төлөтпү мөзү-шынарыңдан төртүтүптең билдиргн.

Дангы САЛЧАК
Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу

НАЙЫРАЛДЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ

О Р У У З У Н, Ч О Л У Ч А А Г А Й

Мөөн мурунда Наадым дугайында чамдык бола-ла-дымысты чугалап тура, ук байырладын интернацио-налыч утка-шынарларын дугайында база айткан бис. Шынал-ла, мындыг, Наадым лиити характеринн талазы-биле национал шикелгн болса-да, Тыванын ылы-бу-ру булунарында ажилдап, чурттап турар наш ийи-чи аймак-сөөк ажил-ишчилер-ин аразында набырлык ха-рысалаарын чөгүм-ла иш-ажымчы үндөңгө түдүштү-рүп, бижиктырыныңа дыка улуг садарын чедирип ту-рар байырлаал. Ол дугайын, хамыктын мурунда, Наа-дымга киржир эрге дөш шимчөкчөниң бир хөвири — социалисттик чарытар-дан, анаа кижилерин хамаа-рылгазында болташ ийе-рилтенилден, адатың сөө-лүндө, оңу байырлар эрти-рениңе хөй муң ажил-ишчи-лерин, специалистерин кан-дыг-даа аймак-сөөк ылтавар чокка хаара түдүп турарын-дан көрүп турар бис. Ол чорук беэни Наадымга ин-тернационалыч укур-утканы кирип турар.

А канан Наадымын ба-йырлап эрттерип туруусто, оң оңи-толганың, кон-пертеринге кандыг-даа на-ционн төлөөсерин кирип бөзүп чыгарга болушунун, а кожа-хөлбө чурттал чо-руур өлүктөр-биле аала-жыры, чалажыры шалган ту-ра чагай чачымыс. Ол чачыл харын чаа револю-суч утпа-биле 20 чылдарын эгезинде, кажан чак багтаап тургустунган Танды-Тыва республика бодунга баштай-гы национал байырлаалың демделгел эрттерген күнү-дөң элвэчинн тогук чугаа-лап турар.

Чүд дээрже баштайгы Наа-дым 1921 чылдын июль 28-те «Мал ажаакчыларынын национал-революстуг байыр-лаалы» — «Наадым» деп ат-бил-де эрткен болташ акаа Ко-митетинин төлөөскелери болташ Тывага турган бүтү «Кадагааты хамаатчылар» ба-йырды байдалга утушкан, киришкен боор-дур. Мөөн би-зи алгаш көөрге, амгы хөй

националдыг Тываның бай-далыңа Наадымын интер-националыч болур шынар-лары улам тодаргай көүл-гөү, турарын чедир алары — бистин үевске хамаарыш-тыр политиктиг укур-утка-лыг херек дээрин билдиргн-дир. Республиккада чурттап турар этниктиг составы элвэң хөй саангы чоңуңу улусчу ансамбльдерин байырла-ларга наандыр-бир чергези-биле доктаамал кириштерени-ни аргаларын дилеп Тыва-ның культура төптөрүнн база бир чугула соругаарың бирээң болду. Ол чорук, каны даа талага хөйүр бээр, бистин национал байырла-дымысты «шокарлап», хө-мө база бербес, а харын улам байырлар дээрин чугаа-ган. Оон-даа ырады көөр болза, республикадан дай-наар кожа-хөлбө-биле Моолдун Убса-Урур, Захан аймактары, Даг-Алтай, Ха-касия, Бурятия чөзүм-дөш ыш-кыш кожалар-биле чоңуңу Наадым үезинде күш-ажык-чы, спортчу делегациялар солчурун бир сай чачыл-ылдар доктаата деп күсөл бер. Инкээлөөрге, социали-сттик чарыштын тилкелери-нең тускай шикелгн кыл-дыр үстүндө адалчымыс чер-держе баар түтөнүлүрүн тыспыр. Бодунуң дүңдөң оларын талазында база шынал-ла мындыг, бисче төлөө-серин атынарар. Ол харын чү-гө байырлап-байырлаар эвес, а ажил-ишчи, спортчу дурмулгар-биле солчуру, кады ажилдамылга болур. Ажык-биле чугалаарга, бө-гү бисте Наадымга бала бир чарык-биле кезээ — ча адарымын национал хөвири үттүндүрүп турар. Бичан-гаш ук делегацияны ара-зынга мөгелерден аңгыда, ча адимчилер азы оңу өөренип көрүп аар кижилер-ин кирип турары күсүңиг, чүгө дээрже национал спорт-чү бо хөвири Моолда, Бур-ятия дыка сайбаргай болтай.

Бистин-биле алдыга, бир-төз, Наадымын национал сүтүңүңү, национал шикел-лиг, мичангаш өске чөмүңга чогуңа оозу-биле көрүштү

ган бо шагда, «чүңү канчал-даа эңил?» деп айтыртыңа харысанын чогуңа чоңуңу наймакчы кижиңиздиңиң ут-на-шынардыг чагай чачыл-дарыңдан дилесе база бир укур бар эвесе деп-даа бо-далдар сагышча киргилдир-дир. А шак мындыг чагай чачылдар, буулаал, сагыла-лар кажан, аава эң хөйү-биле илереп көстүрүп! Чугаа-жок, чоңуңу үдүт, биче, ка-лендарлыг, сагылагыл бай-ырлардыгыңа. Ындыг бол-ганда чоңуңу эң чагай үзөл-бөдө, сеткил-сүзүң ситген Шагаа, Наадым дээр шыңаш байырлардыгы эрттерип ту-ра, баш удур бодан кылды-рып сценарийлерге ук байыр-ладарың кирилериң чогуңу бодучиче чымыра соп, «на-йырларды дээрбөдөң» хаара түдүп турар үндөй шынар-ларыңе кол ичкээңгэй са-лыры чугула-дыр.

А тыва чоңуңу байырла-дарыңда чаш мындыг «сорун-далыг шынарлар» көүдөң бээр туруп келген. Ол дуга-йын Наадымын (моод-да, тыва-даа, ийи-зында) эрткен орундан база көрүп болур. Чер, сүт дагырыңдан үндө-вилетиптиң тымылдан бо бай-ырлар бо хуңнерге чедир хөй улаа өскерилкиңерге таварыш, чамдык үелерде дайымы белекениң чоруд-дарыңга-да ажилдашканын, өске таварылгаларда ша-мыкчы байырлап кылдыр-даа чарлатканың нежежок, алың барып улусчу болур утка-шынарын оскунмай, катал база өе баштайгы тай-был, мөөрөң ийи байырлап бооп алгып келген. Бо дуга-йын ажил эрткен Марина Монгуш Ойкузун болган («Түе, трамга» 1990 ч. май 19) ук темага хамаарыш-тыр тускай ажил бичип ту-рарын дыңдаарга, дыка өөр-чүңүгү-дүр. Ол дээрже бис-тин анык салганымын ала-өбөдөлөрүнн эрткен орун шикелчип көрүп, ди-лешкенинде турарынын хере-кениң дир деп кыж көрээр. Ында ылангыч кан

НАЙЫРЛААРГА-СҮЗҮК КИРЕР

Найыр дээрге тыва улустуң национал культуразынын база бир бурунгу хевирин

Найыр дээрге тыва чоңуң шаг-шаандаан бээр чылдың эрттирер улуг чыожы, оюн-тоглааы болгаш байырлалы. Ынчаарга чангыс өгүнү, чангыс аалдын, чангыс сумунуң база бир но-жунуң, оон ындай дамын районнарың каттышкан тус тус үс-чадаты дою, да-гытлазы, байырлалы, найы-ры чылдың-чылдың бооп келгилээнин чус чыл му-рунда-ла орус этнографтар шинчидеп бижигилээн. «Тан-ды тос кожунуң улуг на-йыры Чадаанага болган» деп чугаа база ханы ут-калыг ол чүд дээрге бүгү Ты-ванын хамык кожуннары-ның эң улуг найырын бир черге тускайлап эрттиргеня ол. Найырың иници хевирин тыва чоңуң тоолдарында эр-никин үш мөөрейлиг оюну-ну лег болур. Тодаргай ба-рымлаазы болза «Даш-Ху-рең аытыг Танаа-Херел» хурежер мөөрейге, чугуртк «Эттер чарыштыр» мөө-рейге база ча ааар мөөрейге илжип келгеш, ал-боду шугура үнер. Даш-Хурен ады эрпик кедир, үш тесе чүгү оваалан каан ышты эрттирер адыптар эрини эрзин болур.

Черле ычаш чыркы чер кырында надыг-даа чоңуң онагай найыры бар, амы-дырал-чуртталгазы калды-даа болза, ол найырын чыл-дың эрттирери чачыл бол-гаш баулап, бир эвес на-дыг-бир чоңуң чылдың эр-тирер найырын хоруп каар болза, ол чоңу дорамчы-лааны болур.

Бо чылын бистиң найысы-лаз Кызылда тыва чоңуң найырын эрттирер деп ту-гары болза амык-чарлыг чоруктуң ачы-хавыаазы-дыр. Бистиң чуртувука 60—70 чылдар дүрүзүндө киберне-тиксин хоовун эртем деп санааш, ам ырыял дүрген чок болзар компьютерлер чок артан бис. Генетиканы хоовун эртем деп санааш, оон хайында бистиң чурту-вуста кодээ акыл-алгы ды-ка хокундай бооп аркан. Этнографияны азы надыг-даа чоңуң тыылганын, аажы чанын, культуразын болгаш өгбелерин буйныг-чанчыларын өөренир эр-темини школалардан инсти-туттардан аңгылаан турган. Ол хайлыг частыргыны ур-кутуңдан кырган кишини ча-лымы кижиле хүндүлээр ыдык-тыг чанчылы уттиңдүргөн, дарын-даа бир чамлык чер-дерде акты кишини дерини кижиле бижеткен өлүрер бу-жар бак халаттар бар апар-ган. База бир чоекке. Арат чоңуң дужаап чыгарар, ко-мандалап албаалар удурту-гайың үезинде Кызыл хоо-райга тыва чоңуң найырын чылдың эрттирерин хоруп турган. «Найырлаарга — сүзүк кирер» деп чоңуң үлгер чугаазы кыйгырып турар. Ынчаарга найырла-арын хоруп саарга, чоңуң хонук нарылып, сузу басты-нып, хей-ады кирбейн баар дийр. Буруңдулар кайың дөлүң чазар ийик.

Шаяндагы эртемденерини бижээр ажалдарып өөренип көргө, тыва чоң найырга будун чылдың дү-рүзүндө белектенип келдир. Найырга кедер каас-коя кичи хевир тергини шевер

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН. Чогаалчы, эртемден.

НААДЫМЧЕ ХАЛДЫП ОР БИС

Найыралдың оруу-биле автобустуг, Наадымче омак-халгуд чоруп ор бис. Кожар орман малдын кыстың хоюг үнү, Хоуу, дагар орууларың чымпырт. Чугурткун бажымдыла бичезинден Чуген, чулар сун-ла өскөн эрег кыстың Кожогага ырылар болгаш ыдыг боор ол, Кожан ыры сепкилине таалатты. Кады орман ырыгажы, бүгү чоңга, Харны кылдыр хөрөк-боостам ажиткышты Каргыраал, хөмөйлөп бээримге. Каткы хөг-даа, чалышп ышкак өскүдү. «Оланы мунарымга, декей-оо,

Орун-чирин ыскалай бээр, декей-оо, Орунума дүшканыма, декей-оо. Омак-халгудуң кедерей бээр, декей-оо. Өлөй-оол деп чоон үнүг чылгычы оол, Өрүшүкүг халгуд ырың балдырарга, Хостуг, омак мунаркылар Наадымның Хоорайыга келгенин-даа билбей барды. Эки үлө бүүдүргө элөп төнөмөс, Эртенниде мага халдыр хөгледисең. Аът, мөгө маргылаама уттундурбас. Артистерия ыры-шүдүү сомуурган бис.

Биче-оол МОНГУЛООЛ.

ХАЙЫРАЛЫГ ИЖИМ ТҮҮ

Кыштын соогу улам дымзып, чымып чынап, Кылын харга алаштынып, Ичөөсөгүм эгин азыр, Ийде ояттаан хоюм доюм, Салгын-биле сызыртанып, Чаа төрөң хураганым

Хунаар бодал, Чаагымын изиниеди шонуп, Чалымы мени доурза-даа, Карактарым кирбистерин, Харлыг кыжы холум, Будум доурза-даа, Чангыс башты оскунмас дээш шырбайганым

Чараш, аккыр хураганнар мени чылдыр, Чайын кезип, белеткээниң, Сараат, хөлөң богу берген Одарларда чалты берген Ону чигеш, дешкележип

Хаарып келир кыштын аны килеңесе, Кажам ишти чылгыг час дег, Кадыр, кашпад черге төрөң хураганым, Хайыралыг ижим түңү — чоргааралым. Сарыг-оол КУУЛАР.

Эскериглер

ЫҢАЙ ТҮРЗҮН

Бистиң фермада бир кыс бар ийин. Даштындан көргө, ковар чараш холгуд чү-рук дег көстүр. Даштын ча-йырлап каан алдын ышкыш-даа болза, сагыш-сеткил арай-ла бүргөг дээр дег уруг дээрин улус бо-ла чугаала-жыр.

Ол хиреле сагган сүдү ба-за чер албас. Алган хүндүл-дөс саазын кырында, ажал-хөрөк кырынга черле бо-танамас. Былдамшы, сикен-даа болза эки чүвези — ажы-лын нерле салбас.

Ажылыңга кызымаккай эвес хиреңде хурал-сугла-лааг чугаады хей, каас, дайгына дег ол саанчыны совхозтун директору чула-ра арыз ырык эсериле бе? Эдентиг аа!

Оон ужуру чорту бил-не берген. Совхоз директо-рунун кадынын ырык тө-рөл думазы, ычтангаш ди-ректор-биле суг апкас най-ралдыг, оон туржук хары-ндаа чажыт ынакшылын

ӨЛ ЧАСКАН

Чылдың дөрт эргилдезин-де чай шөлөң чок амыл-дап чоруп хонук малдын республика Наадымынга чадалып келгеш, Кызыл хо-орайың столоваларыга кир-геш, пат-ла найган кал-ган.

Хаарып турар кончук иң-де, кагып-суксап чораян мал-тын чыгыс аяк сүтүгү тыва шай ижер дээш чадалган дээр чөк. Оозун сураалар-га, сураа-даа чок болган.

Барып-барып тыва чоңуң ымак хүндүлүг чөми хоюг сарыг шайны Кызылдың столоваларында хайыды-ры белеткөөнү турарына, демги малдын хөлөк-ла сеткил хоумуңа. Салтырга хөрөңдө соок кара даа чы-дыккан ышкыш болган.

Ондар БОРАШ.

Улугер домактар

Унган хун — Уүле-херек экиээр, Ашкан хун — Ажыл-агыг түңүрөк, Дадарган демпир — хээрек, Дадкыкан кижиле — бызыг, Унүш ирийдиз — хөрүң болур.

Улугер домак — шын болур.

Кожогадан бараан хараар, Кожалардан улугер алып, Чединшик — амылдан үнер.

Чөмө — чалгадан үнер, Хөрүңге чыгаш ымак, Хөлүгүге чок ымак.

Мартва КУУЛАР.

ШАЛБАЛАЗА ХӨНҮН-ЛЕ БООР

Чангыс хөмгө төртүтүгөн Шагалдан эргин өңүтүм, Чайын болган Наадымга Сагыш ышкың дүшчү бердим, Хемчиктен ол көшкөндөн бээр Элээн чыллар эрте берген, Эрес, баштак, ичги чаны Хевээ артак чорбалыме, Телвинор, солунарга Тергини диртип мактаттырган Аюу-иңиң хөөсөп орду, Харым дөгээң дээр туржук, Кадый-кыстар алдың сагыш, Каттыгылдап хөрөөр де, Оюн, Салчак ка-чайларың Ойнай-сылдай чачап тургаш, «Чаавай» бидбээң арзынла, Шалбалаза хөңүң-ле боор.

Донгак ДЫРТЫК.

Улугер домактар

Унган хун — Уүле-херек экиээр, Ашкан хун — Ажыл-агыг түңүрөк, Дадарган демпир — хээрек, Дадкыкан кижиле — бызыг, Унүш ирийдиз — хөрүң болур.

Улугер домак — шын болур.

Кожогадан бараан хараар, Кожалардан улугер алып, Чединшик — амылдан үнер.

Чөмө — чалгадан үнер, Хөрүңге чыгаш ымак, Хөлүгүге чок ымак.

Мартва КУУЛАР.

Сүткүр инектер

Чай оңду кескен мал-ма-ган чөмө даа семис болза, кырган алам чангыс шилги инектен бо-ла дээрге идуар калган, харын-даа алгаар чыдык апарган олурарын чажында дилчал чорумаа-даа, оон ужуру-утказын бил-бес дордум.

Сүткүр шилги инек кырып көргө, кырган-аванын аягыңың база эскерилеп өгө-лөйт. Ол инек-биле бодун ба-даа сөгөлдү олурган: «Мен-даа чүндүгү, сүткүр шилги инек-даа кырыдым. Эртемчей-нин үлүзүңден чайлаар эвес бис аан. Салкымыңың демей амытаннар дүр бис.»

Оон бээр у-е-дун болза-да, ийн салкымың таан да-мей-төкөсөп чорур мен. Ви-

рөөзи — мээң эргим кырган-аванымга, а эскези сүткүр кырган шилги инектин-дир ийин.

Чырык чер кырында демей хуу салкымың амытан-нар, шынап-ла, бар. Ос — ба-рымдаазы кылдыр кырган-аваның болгаш оон сүткүр шилги инек каттай сагыш-тышаал, чайлагда угбам суг-же чоруп ордум.

Ажар четкен хунуң сула-гай херелерин оң таламда сыйнып сиртинде чингир но-саан үнүштерин эргеледин туру. А ийн сыйның орту-зунда хем чажың ырызын балдырдышан. Чажың хемин ыраажы ыска деней ааран, элдээри сегелээр болза, че-лишкен кыс сагышка кирер

ЧАЖЫТ

Шынап-ла, чажыг хем кан-дыг каас-чараш бойду-биле бүүзүлгөттөмөң, а чедик-чөмө кыс кандыг чүгүлүг бо-далдыр-биле чагыннап-ба-зы?

Ферманың саанчылары кидин тулук ижешип турлар. Оларын аразыңдан угбам-ны көрүп кааш, адымны шетке баглааш, оон чанынга чедип келдим.

— Сол-менди тур силер бе, саанчылар? — деп шала-порук үнүм-биле амырааш-тым.

— Уүле бүтсүң! — дээр дээң, өстөрүмниң чыраа-зын-да уттуганы болдум.

— Сол-менди-ле. А силер орук-суур сол-менди келди-нер бе? — деп, бир чугаакыр саанчы кыс угбамны мур-напты.

— Мен-тө-ле келдим — деп аянчыды харыылапаш, шынында суур биле ферма арызы ырык эсер, чадаг улус аржыкып турарын сагтып

Новелла

келгеш, арным ишиң диди. Угбамның саал орган шилги инектен көргөш, кырган-аваның болгаш оон сүткүр инектен сақты хонуп көзүң-дир.

— Дарга бо бээзаның тыр-тыкмыккан болза — деп дем-ги-ле чугаакыр кыс сөс эрер-дир.

Мондурга чыгыс көстүр шилги бээзаның чөмөгө ба-лап тура, саанчыже карак уштадым. Оон шилгелен аң салалары инектин амилге-ринден ак сүт эвес, а амы-дыралдың аялгаларын то-ту-дуп олурганым болду.

Угбам сугта көжөзүлгөй хөрөңгө олур бис. Өңүң дүңдүңден өөр сыдыс ха-рал тур.

— Саан саал олурган шилги инектиң көргөш, кырган-аваның болгаш оон сүткүр шилги инектен сагтып турдум, угбай.

— Ол-ла кырган-аваның сүткүр шилгизиниң салгалы

Улугер домактар

Унган хун — Уүле-херек экиээр, Ашкан хун — Ажыл-агыг түңүрөк, Дадарган демпир — хээрек, Дадкыкан кижиле — бызыг, Унүш ирийдиз — хөрүң болур.

Улугер домак — шын болур.

Кожогадан бараан хараар, Кожалардан улугер алып, Чединшик — амылдан үнер.

Чөмө — чалгадан үнер, Хөрүңге чыгаш ымак, Хөлүгүге чок ымак.

Мартва КУУЛАР.

Телевидение

ИЮЛЬ 20 БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН 6.30 120 минута. 8.35 «16 ларга чедир болгаш оон улуг назар». 9.20 «Андаронковтун сөзү. Нева проспекти». Телефильм. 10.20 Барылаалыг фильм. 10.35 А. Милослав аты-тыг мур конкуну 11.25 Уруг-лар шайы. 12.30—13.10 «Ур-га, 13.45 Концерт. 15.55 Уруглар-га фильм. «Питер Пэн». 2-ги сериясы. 17.05 Г. Тухайин чогаалдык ажалдык дугайында барылаалыг теле-фильм. 17.50 Шулук чогаалы-ның минутаалары. 17.55 Барылаалыг фильм. 18.30 «Ур-га, 19.00 Билбээне Болгария. 21.00 «Ур-га, 21.30 Коллаж. 21.55 Чугула интервью. 21.45 «Каткы бажы каттал эвес». 00.05 А. Бажыкының ырлары-ның концерти. 00.30—00.55 Медээлер

ИНИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН 8.00 Эотени гимнастика. 8.15 Барылаалыг чок шимчүшкүн дээш. 9.00 Барылаалыг фильм. 9.20 Уругларга фильм. «Этиг шивээ». 7-ги сериясы. 10.25 Барылаалыг фильм.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ♦ редактор — 3-43-34; ♦ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ♦ аржымаа — 3-34-26; ♦ харысалгалыг секретары — 3-34-92; ♦ оралакчылары — 3-45-93; Киядистер ♦ ар-гыткы амырал — 3-36-82; 3-36-25; адеология — 3-34-67; ♦ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; үлеттүр — 3-34-49; 3-36-73; ♦ агроулеттүр —

3-41-16; ♦ культура — 3-39-15; ♦ информация — 3-37-11; ♦ чагаа кылдыз — 3-39-03; 3-34-39; ♦ оңдуга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ♦ ундүрүкчүлөр — 2-27-41; ♦ солук келбей бар-ганда — 2-32-75; ♦ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катар үгер Хемчээлэ 2 паралага амазы Тиражы 28000 экз. Чыгыс № 450. ТС—01061

ЧАРЛААДАР БЮРОЗУ

Республиканың совхозтарынын болгаш агроулеттүр салбырларынын бүдүргени көдээ ажил-агыг продуктуларын салдылаар талазы-биле улуг ярмарка садын 1990 чылдын июль 21-де Кызыл хоорайнын Рабочая, Октябрьская, Чулдум, Красноармейская кудумчуларынга организа-таар. Ук ярмарканы малчыннарнын рес-публика Наадымынга тураскаадыр. Ярмарка садын эртенгиниң 8 шакта эгелээр. Июль 22-де аът спортунун маргыл-даалары болур. Аът чарыжы Кызыл — Эрзин оруунун уунга 10.25 километр хем-чээле эртер. Эгелээр — 9 шак 30 минута-да. Кызылда аът чарыштырар черге мар-гылдаалар 11 шактан 14 шакка чедир болур.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАГА

«Тыва кобальт» комбинат ортуман школа, профтехучилище дооскан, шеригтен халажып келген аныктары амылдал көрүнчө чалап тур. Даг ажылчыны, элентри, элетромонтер, ТЭЦ машини, тонарь мергежилдерин өөренипчиле тургаш шингээди ап болур. Унган хар-га чедир өг-бүлө чок анык-тары чаагабыжыттыган ини-ти чуртталга бажыны-биле халдырар. Чалага-биле амылдал келген кирилгеге бажың-балатты баштады көөрүн магадылап турар.

Билдиришкенини даараадыла адресте чорууар:

Хову-Аксы сугу. «Тыва кобальт» комбинат. Надрлар килдиз.

ФЭС-4, ФЭС-6 маргалыг блоктары Тыва АССР-нин Иштиги херектер министр-ствозунуң салбыры сайгарып, оларны бүдүрүп бээр тала-зы-биле керээлерин чарып

1990 чылдын июль 22-де Кызыл — Эрзин аразынын орун уунга, Чедер хөлчө эл-ден 12 километр чыстоога автомобиль эртенгиниң 8 шактан 10 шакка чедир халачкан турарын күрүениңиң

1990 чылдын июль 22-де

«Тыва» деп аът азыраар чери дымчалып тур. Ук участкага автомобиль оруунуң ол уе-ге халачкан болурунун дуга-йында айттыргыны КАИ-биле дутурушкан.

1990 чылдын июль 22-де

Кызылдың аян-чорукчу-лар болгаш экскурсиялар бюрозун даараадыла маршут-тарга турисин пугекаларың күзүлгид ижирилгө сүмөлөп туру.

Бендери июль 28-тен август 7-ге чедир, пүткүлүкүн өртөө — 335 рубль.

Москва — июль 28-тен август 2-ге чедир, өртөө — 260 рубль.

Каунас — Минск — июль 30-тен август 6-га чедир, өртөө — 335 рубль.

Харьков — август 1-ден 10-га чедир, өртөө — 335 рубль.

Лазаревское (Сочи) — август 3-тен 23-не чедир, өртөө 460 рубль.

Херсон — август 8-тен

18-ке чедир, өртөө — 537 рубль.

«Интурист» чуртаар.

Калининград — Минск — август 11-ден 18-не чедир, өртөө 347 рубль.

Фрунзе — август 12-ден 17-ге чедир, өртөө — 214 рубль.

Москва — август 19-тан 23-не чедир, өртөө — 262 рубль.

Пүткүлүкүн өртөөдө аш-чеми, чурттар чер, экскур-сия хандыргылаа, ол-бо талааныңе самолётка чоруу-ру кирип турар.

Айттыргы тургузуп келдир чери: Кызыл хоорай, Конет-тор кудумчуу, 1. «Монгул-лек» аалдырар бажымы, ийн-ги кат. телефоннары 3-12-81, 3-11-39.